

نظریه پخش و تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان بحرین

خالد حزباوی
حسین کریمی فرد*

چکیده

تحقیق پیش رو در پاسخ به این پرسش است که انقلاب اسلامی ایران چه تأثیری بر شیعیان در بحرین گذاشته است؟ در صورت پاسخ مثبت، این تأثیر از چه راه‌هایی صورت گرفته است؟ به نظر می‌رسد به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، شاهد تأثیر و بازتاب این انقلاب بر کشورهای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای به ویژه جوامع اسلامی هستیم. جوامعی که از نظر فرهنگی و دینی دارای وجوه مشترک زیادی با کشور و انقلاب ایران هستند. در عین حال، این انقلاب بر برخی از گروه‌های اجتماعی در بسیاری از کشورهای اسلامی دارای تأثیر مثبت بوده و مورد استقبال قرار گرفته است. از سویی دیگر این تحول بر شیعیان در بحرین به دلیل برخورداری از معیار و شاخصه‌های مکتب تشیع تأثیر عمیق‌تری بر جای گذاشته و موجب شکل‌گیری و خیزش جنبش‌های اسلامی مانند جنبش اسلامی الوفاق، جنبش آزادسازی بحرین، جنبش زنان مسلمان بحرینی و دیگر جنبش‌های اسلامی شده است. انقلاب ایران در حقیقت با اثبات عملی بودن تغییر به ملل مسلمان، باعث شد تا مسلمانان از فضای جمود ناشی از اعتماد و توسل به ایدئولوژی‌های غربی و نبود یک مدل از حکومت دینی فاصله گرفته و با الگو قرار دادن انقلاب اسلامی ایران، خواسته‌های خود از جمله آزادی‌های مدنی، مشارکت در سرنوشت سیاسی، توجه به ارزش‌های دینی و انسانی را به صورت جدی مطالبه کنند.

واژگان کلیدی: تأثیر انقلاب اسلامی، بحرین، نظریه پخش، صدور انقلاب، شیعیان بحرین.

گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

* گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۱۲/۲۵ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۶/۲

نویسنده عهده‌دار مکاتبات: hkarimifard@yahoo.com

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران در واقع با احیای تفکر اسلام و اسلام سیاسی و برجسته کردن نقش اسلام و مسلمانان در عرصه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی به عنوان یکی از رخدادهای مهم در قرن بیستم تلقی می‌شود. این در حالی است که نقش دین و ایدئولوژی در تحولات سیاسی آن چنان برجسته نبود. به همین دلیل شناخت انقلاب اسلامی برای بسیاری از اندیشمندان علم سیاست از لحاظ نظری و کاربردی حائز اهمیت است. انقلاب اسلامی ایران به دلیل هویت اسلامی از یک طرف و موقعیت ژئوپلیتیک و حساس ایران در منطقه خلیج فارس و خاورمیانه از طرف دیگر توانست محیط پیرامونی و فرامنطقه‌ای خود را تحت تأثیر قرار دهد، به شکلی که هرگونه تحول و تغییری که در ایران اتفاق می‌افتاد، بازتاب آن در دیگر کشورهای اسلامی قابل مشاهده بود. از سوی دیگر، کشور بحرین نیز یکی از کشورهای اسلامی و مهم در منطقه خلیج فارس است. بحرین به دلیل ارتباط با دیگر کشورهای منطقه خلیج فارس، همچنین نزدیکی فرهنگی و مذهبی با ایران باعث شده که شناخت این کشور یک امر مهم تلقی شود. آنچه ضرورت و انجام این تحقیق را ایجاب می‌کند، بررسی چگونگی تأثیرپذیری این جنبش از انقلاب اسلامی ایران از یک سو و نقش کلیدی جنبش شیعیان بحرین در تحولات این کشور از سوی دیگر است. این پژوهش باعث روشن‌نگری افکار عمومی جامعه در خصوص حوادث و تحولات جامعه بحرین می‌شود. همچنین ضرورت بررسی حوزه نفوذ معنوی و قدرت نرم جمهوری اسلامی در خصوص جنبش‌های اسلامی در منطقه، خصوصاً در بحرین، کنکاش درباره تأثیرپذیری کشورها، جنبش‌ها و افکار عمومی جهان اسلام از جمهوری اسلامی و ضرورت بررسی علمی صدور انقلاب اسلامی در دهه اخیر در جهان اسلام، به‌خصوص در کشور بحرین از عواملی هستند که ضرورت و انجام این تحقیق را ایجاب می‌کند.

در بررسی پیشینه پژوهش، بحرین یکی از شاخص‌ترین کشورها در میان کشورهای اسلامی است که به‌وضوح می‌توان بازتاب انقلاب اسلامی را در آن مشاهده کرد. با مطالعه پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه می‌توان ادعا کرد که تحقیقات صورت گرفته، به صورت منسجم نبوده است. برای مثال، علی فلاح‌نژاد در کتاب «سیاست صدور انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۸۴» به حمایت انقلاب اسلامی ایران از مستضعفین، جنبش‌ها و حرکت‌های رهایی‌بخش در جهان اسلام می‌پردازد؛ از جمله، کشورهایی که دارای وجوه مشترکی در حوزه دینی و اعتقادی با انقلاب اسلامی هستند. این نویسنده معتقد است هر نوع کمک به جنبش‌ها و حرکت‌های رهایی‌بخش، نوعی همکاری ارزشمند برای برخوردارانی از حقوق انسانی تلقی شده و بنابراین، حمایت از نهضت‌های رهایی‌بخش را نمی‌توان مداخله در امور داخلی کشور دیگر به حساب آورد به ویژه آنکه مسائل انسانی به ویژه آنچه که مربوط به وظایف بشری است خارج از قلمرو مسائل اختصاصی است. اثر دیگری که به بازتاب انقلاب اسلامی پرداخته است، کتاب «انقلاب اسلامی

زمینه‌ها و پیامدها، تهران، ۱۳۸۰، نشر معارف» نوشته منوچهر محمدی است. نویسندگان در این اثر، انقلاب اسلامی را یک انقلاب فرهنگی تلقی می‌کند که در مقایسه با نظام‌ها و انقلاب‌های صورت گرفته تمایزات خاصی دارد. ایشان همچنین به ابعاد سیاسی، فرهنگی و اعتقادی انقلاب اسلامی می‌پردازد. از نظر او انقلاب اسلامی باعث احیای هویت دینی مسلمانان، افزایش آگاهی و بصیرت‌بخشی به آن‌ها و ایجاد باور به امکان‌پذیر بودن تغییر در میان مسلمانان شده است. در این بین برخی آثار پژوهشی نظیر «نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی، دوفصلنامه پژوهش حقوق و سیاست، ۱۳۸۱، شماره ۸» نوشته دکتر ابراهیم برزگر است که به دلیل انسجام ساختاری و بررسی مسئله در قالب یک چهارچوب نظری مشخص، از یک منظر جدید به بازتاب انقلاب اسلامی پرداخته است. نویسندگان در این تحقیق به محیط‌پذیرای انقلاب اسلامی و مؤلفه‌های برجسته این محیط نظیر تجانس فکری، فرهنگی، دینی، اجتماعی و اقتصادی می‌پردازد. یکی از این محیط‌های پذیرا، کشور بحرین است که به جهت بافت مذهبی شیعی، به محیط‌پذیرای انقلاب اسلامی تبدیل شده است. کتب و مقالات ارزشمند دیگری نیز در این زمینه به رشته تحریر درآمده‌اند که در این تحقیق فرصت معرفی تمامی آن‌ها وجود ندارد. گرچه تحقیقات زیادی درباره تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای اسلامی انجام گرفته است، ولی هدف از این تحقیق بررسی تأثیر انقلاب اسلامی بر کشور بحرین با تأکید بر شیعیان این کشور است که در - قالب نظریه «پخش» مورد بررسی قرار می‌گیرد. پرسش اصلی این تحقیق این‌گونه مطرح می‌شود که انقلاب اسلامی ایران چه تأثیری بر شیعیان بحرین داشته است؟ در صورت پاسخ مثبت، می‌توان این اثرگذاری را با نظریه پخش بیان کرد. فرضیه این تحقیق را می‌توان این‌گونه بیان کرد؛ به نظر می‌رسد اولاً انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان بحرین تأثیر گذاشته است و ثانیاً، نظریه پخش قادر به تبیین چگونگی تأثیرپذیری شیعیان بحرین از انقلاب اسلامی است.

روش تحقیق

یکی از روش‌های اثبات تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر محیط پیرامونی خود، روش تحلیل، استدلال و اثبات غیرمستقیم است. در این روش با استفاده از آمایش داده‌ها، اصل توالی، تقارن، تشابه و روش تاریخی و جغرافیایی به اثبات بازتاب انقلاب اسلامی در کشورها و جنبش‌ها می‌پردازد. (حشمت‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۶) با توجه به اصل تشابه و وجود بافت مذهبی شیعی مشترک بین انقلاب اسلامی ایران و بحرین می‌توان بازتاب انقلاب اسلامی بر شیعیان بحرین را به‌طور دقیق بررسی کرد. این مقاله نیز با روش کتابخانه‌ای و شیوه توصیفی-تحلیلی از نوع کیفی درصدد تبیین بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر کشور بحرین است.

نظریه پخش

نظریه پخش یا اشاعه در سال ۱۹۵۳ از سوی «هاگراسترن» جغرافیدان سوئدی مطرح شد. وی و همکارانش با به کار گرفتن این نظریه در مورد گسترش نوآوری «پدیده‌های کشاورزی» و چگونگی گسترش بیماری‌های مختلف به یافته‌های ارزشمندی دست یافتند. هرچند نقطه آغاز کاربرد این نظریه در پدیده‌های کشاورزی و شیوع بیماری‌ها بود، ولی اصول و قواعدی که هاگراسترن در نظریه خود بیان کرد، قادر به بیان علت پخش و اشاعه خیلی از موضوعات و رخدادهاست. (palloni,2007:125) به طور کل، این نظریه گسترش هر نوع نوآوری فکری یا فیزیکی را تبیین می‌کند و هم علت اشاعه، نحوه گسترش و مجاری پخش آن، و هم علل توقف آن و نیز گسترش مجدد آن را توضیح می‌دهد.

اشاعه یا پخش فرایندی است که بر طبق آن یک امر فرهنگی یا یک اختراع که نشانه مشخص یک جامعه است، در جامعه دیگری به کار گرفته‌شده و مورد پذیرش قرار بگیرد. (برزگر،

۱۳۸۲: ۴۲)

۱. انواع پخش

هاگراسترن، چند نوع پخش را مشخص کرده که عبارت‌اند از:

پخش جایجایی: جایجایی زمانی اتفاق می‌افتد که افراد یا گروه‌های دارای یک ایده مخصوص، به‌طور فیزیکی از مکانی به مکان دیگر حرکت کنند و از این راه ابداعات و نوآوری‌ها در سرزمین‌های جدید گسترش می‌یابد. به‌عنوان مثال، مذاهب با اعزام مبلغان مذهبی گسترش یافته‌اند. (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۲)

پخش سلسله مراتبی: در این پخش، پدیده‌ها و نوآوری‌ها در قالب سلسله‌مراتب و از طریق توالی منظم دسته‌ها، طبقات منتقل شده و گسترش می‌یابد و ایده‌ها از یک «فرد مهم» به فرد دیگر، یا از یک مرکز شهری مهم به مرکز دیگری گسترش می‌یابد. (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۳) برخی نیز این پدیده را «انتشار ریزشی» نیز می‌نامند؛ یعنی فرایندی که از مرکز مهم و بزرگ به مراکز کوچک تر سرازیر می‌شود. (Haggett,1983:305)

به نظر می‌رسد که، بالاترین سرعت انتشار در پخش سلسله‌مراتبی است، زیرا با پذیرش نوآوری از سوی فرد مهم، پدیده به سرعت به کل قاعده منتقل می‌شود. (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۶)

پخش سرایتی یا واگیردار: این پخش در مقابل پخش سلسله‌مراتبی است. در این نوع پخش، گسترش عمومی ایده‌ها بدون در نظر گرفتن سلسله‌مراتب صورت می‌گیرد، مانند اشاعه بیماری‌های مسری که از شخصی به شخص دیگر منتقل می‌شود. این فرآیند به‌شدت تحت تأثیر «فاصله» قرار دارد. در واقع این نوع پخش، پخش انبساطی تلقی می‌شود به‌گونه‌ای که گسترش انبساط نوآوری در درون یک ناحیه به نحوی است که تعداد آگاهان به آن نوآوری مرتباً افزایش یافته، به همین ترتیب ناحیه تحت پوشش نیز بزرگ می‌شود. (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۷)

۲. عوامل مؤثر در نظریه پخش

- «هاگراسترنند»، شش عامل را در این نظریه مهم می‌داند که عبارت‌اند از:
۱. حوزه یا محیط جغرافیایی: این محیط می‌تواند محیط همگرا یا واگرا باشد.
 ۲. زمان پخش: زمان عاملی است که می‌تواند به صورت مداوم یا به حالت دوره‌های جدا از یکدیگر و متوالی در نظر گرفته شود.
 ۳. موضوع پخش: موضوع پخش ممکن است بیماری‌های واگیردار، نوآوری‌های کشاورزی و تکنولوژیک نظیر بذرهای اصلاح‌شده یا تلویزیون، رایانه، اینترنت و ماهواره باشد.
 ۴. مبدأ پخش: مکان‌هایی است که به عنوان خواستگاه یک نوآوری، صدور پیام یا ارزش‌ها باشد.

۵. مقصد پخش: مکان‌هایی است که محتوای پخش یا جریان مداوم پخش به آن‌ها می‌رسد.
 ۶. مسیر حرکت پدیده‌ها و مجاری انتقال نوآوری از مبدأ به مقصد. فاصله جغرافیایی و فاصله اجتماعی - اقتصادی مسئله‌ای مهم در ارتباط پدیده‌ها است. (شکوهی، ۱۳۷۷: ۳۰۵ و ۳۰۶)
- علاوه بر موارد فوق، عوامل دیگری نظیر سرعت انتشار و عوامل مؤثر بر آن، موانع و مرزها و امواج رقیب که در بررسی پخش نوآوری مهم هستند، همچنین پیش‌بینی آثار پخش و مضر یا مفید بودن از دید طرف‌های درگیر و نیز انجام اقدامات مقابله‌ای. (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۷) استرنند در تبیین و تحلیل خود از این نظریه، معتقد است که با استفاده از این نظریه می‌توان هرگونه فعالیت را در زمان و مکان نشان داد و این نظریه علاوه بر سادگی آن، انعطاف‌پذیر بوده و به راحتی - قابل درک است. (Hagerstrand, 1970: 12)

نظریه پخش و بررسی نحوه اثرگذاری انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان بحرین اصولاً انقلاب‌ها در شرایط تخصص با رژیم حاکم که پیوستگی محکمی با حفظ وضع موجود در جامعه جهانی دارد، به پیروزی می‌رسند. در چنین شرایطی، مسئله صدور تجارب انقلاب به کشورهای پیرامون و کل جامعه جهانی موضوعیت می‌یابد. (محمدی، ۱۳۹۰: ۶۲) البته از لحاظ حوزه آرمانی و محیط عمل، انقلاب‌ها دارای تفاوت‌های بارزی با هم می‌باشند که به رسالت هریک از آن‌ها بستگی دارد. (امرای، ۱۳۸۳: ۵۰) انقلاب اسلامی ایران نیز مانند دیگر انقلاب‌ها بر سایر جوامع تأثیر گذاشته و این تأثیر بر کشورهای همسایه و بالاخص کشورهای اسلامی که مشترکات دینی با ایران دارند بیشتر مشهود است.

۱. انقلاب اسلامی و چرایی صدور آن

انقلاب اسلامی ایران با اتکا به ایدئولوژی دینی به یک انقلاب سیاسی و فرهنگی تبدیل شده و توانست محیط پیرامونی خود را تحت تأثیر قرار دهد. این تأثیرگذاری ناشی از قدرت سلبی یا نفی‌کنندگی انقلاب و گسترش این باور بود که «آیت‌الله» باید درست عمل کرده باشد که توانسته

است شاه را با تمام قدرتش و حمایت امریکا، سرنگون کند. (فولر، ۱۳۷۳: ۱۰۰-۹۵) بنابراین، تأثیر و صدور آن به دیگر جوامع به ویژه کشورهای همسایه و مسلمان یک امر اجتناب‌ناپذیر است.

در مقدمه قانون اساسی آمده است:

«قانون اساسی با توجه به محتوای انقلاب اسلامی ایران که حرکتی برای پیروزی تمامی مستضعفین بر مستکبرین بود، زمینه تداوم این انقلاب را در داخل و خارج کشور فراهم می‌کند. به ویژه در گسترش روابط بین‌المللی با دیگر جنبش‌های اسلامی و مردمی می‌کوشد تا راه تشکیل امت واحد جهانی را هموار کند و استمرار مبارزه در نجات ملل محروم و تحت ستم در تمامی جهان فراهم آید.» (محمدی، ۱۳۹۰: ۸۱)

در حقیقت انقلاب اسلامی با احیای تفکر اسلامی، نقش اسلام و مسلمانان را در عرصه‌های مختلف اجتماعی برجسته ساخته و عنصر هویت اسلامی را به عنوان واقعیتی پذیرفته‌شده در برابر هویت غربی جهان‌شمولی که اندیشه غرب ارائه می‌دهد، قرار داده است. (همان: ۳۵)

در اوایل پیروزی انقلاب اسلامی، مسئله صدور انقلاب در واقع بیانگر این حقیقت بود که انقلاب اسلامی در ذات خود بیانگر تحولی ایدئولوژیک در رابطه با مسلمانان و مستضعفان جهان بوده است. (عمید زنجانی، ۱۳۷۶: ۳۵۱)

۲. انقلاب اسلامی ایران؛ مبدأ پخش

انقلاب اسلامی ایران با طی راهی که تا پیش از آن محال و غیرممکن به نظر می‌رسید الگوی جدید از زندگی و مبارزه را پیش روی ملت‌های مسلمان ترسیم کرد. از مشخصه‌های بارز انقلاب اسلامی که آن را از دیگر انقلاب‌ها متمایز ساخته، بُعد فرهنگی انقلاب ایران است. وقوع انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹، به دلیل ماهیت و جوهر دینی و معنوی خود، یک انقلاب و تحول ارزشی به شمار می‌آید؛ از این رو، آنچه در جامعه ایران رخ داده، تحول و رویدادی فرهنگی، اخلاقی و اعتقادی بود. (محمدی، ۱۳۸۰: ۲۳۲)

شهید مطهری در این خصوص می‌گوید: «این گنجینه عظیم و ارزش‌های انسانی که در معارف اسلامی نهفته بود، تقریباً از سال ۱۳۲۰ به بعد، در ایران به وسیله یک عده از اسلام شناس‌های خوب واقعی، وارد خود آگاهی مردم شد؛ یعنی اینکه به مردم گفته شد، اسلام دین عدالت است؛ اسلام با تبعیض‌های طبقاتی مخالف است؛ اسلام دین حرکت و آزادی است. به این ترتیب علاوه بر معنویت، آرمان‌ها و مفاهیم دیگر نظیر برابری، آزادی خواهی، عدالت و غیره، رنگ اسلامی به خود گرفت و در ذهن مردم جایگزین شد، درست به دلیل جایگزینی این مفاهیم در ذهن توده بود که نهضت اخیر نهضتی شامل و فراگیر شد.» (مطهری، ۱۳۵۹: ۴۵-۴۲)

شکی نیست که گفتمان فرهنگی انقلاب اسلامی تلاشی برای زنده کردن [یاد خدا] در محور حیات انسان و نیز روشی برای زندگی فراتر از همه اختلافات ملی، قومی و مذهبی است. به بیان دیگر انقلاب اسلامی از انقلاب‌هایی است که آثار آن در چهارچوب مرزهای یک کشور خلاصه نمی‌شود، بلکه دیدگاه فراملی دارد. (شیرودی، ۱۳۸۸: ۳۴) بنابراین، گسترش این الگو به اطراف و پیدا کردن دوستان و متحدانی هم‌سو می‌تواند در ارتقای جایگاه و شأن انقلاب اسلامی و حفظ و پاسداری از آن مؤثر باشد.

۳. بحرین؛ مقصد پخش

بحرین سرزمینی است که قبل از میلاد مسیح جزو سرزمین ایران بوده و به گفته تاریخ‌نویسان مسلمان، از اولین شهرهای ایران بود که دین اسلام را پذیرفت. از همان قرون ابتدایی نیز پیروان اهل بیت (ع) در بحرین گسترش یافت. امروزه بحرین پس از ایران، عراق و آذربایجان چهارمین مرکز شیعی در جهان است که حوزه‌های علمی دینی آن از ۴۰۰ سال گذشته فعال بوده است. خلیج فارس از سال ۱۵۲۱ به بعد مورد تاخت و تاز کشورهای استعمارگری چون پرتغال، هلند، و بریتانیا قرار گرفت. از آغاز قرن ۱۸ انگلستان به دنبال تسلط کامل بر این منطقه بود و بدین ترتیب کشور بحرین از سال ۱۷۸۳ با حمایت انگلستان به دست خاندان آل خلیفه افتاد. این خاندان در اندیشه جدایی طلبی بود و سرانجام پس از سال‌ها کشمکش و طبق یک نظرسنجی سؤال‌برانگیز، بحرین در سال ۱۹۷۱ به‌طور رسمی از ایران جدا شد. از نظر جامعه‌شناسی، جمعیت کنونی بحرین در هفت دسته جای می‌گیرند:

۱. خانواده حاکم (آل خلیفه)؛ ۲. سنی‌هایی که اصالت آفریقایی دارند و طی فرایند خرید برده و در قرن‌های هجده و نوزده وارد بحرین شدند؛ ۳. سنی‌هایی که اصالت عرب دارند و ریشه آن‌ها به قبایل جزایر اطراف بحرین می‌رسد؛ ۴. سنی‌هایی که تحت عنوان «هوله» معروف بوده و اصالتاً عرب هستند که ابتدا به سواحل شمالی خلیج کوچ کرده بودند و سپس به سواحل جنوبی بازگشتند؛ ۵. طبقه «بحارنه» که شیعیان بحرینی الاصل هستند؛ ۶. شیعیان ایرانی که در بحرین زندگی می‌کنند؛ ۷. گروه‌های کوچک از ادیان مختلف مسیحی، یهودی و هندوها که قرن‌ها پیش در بحرین ساکن شده‌اند که از این میان ۷/۳ درصد مسیحی و ۷/۷ درصد را سایر ادیان تشکیل می‌دهند. به دلیل آنکه بحرین در گذشته جزء خاک ایران بوده، هر دو نژاد ایرانی و عرب در این سرزمین زندگی کرده‌اند که هر دو نژاد مسلمان هستند. (امیردهی، ۱۳۹۰: ۱۸۵)

طبق آمار اعلام شده توسط مؤسسه The world fact ۲۰۰۰، در میان جمعیت مسلمان آن، ۷۵ درصد شیعه و ۲۵ درصد سنی هستند. خاندان سلطنت نیز سنی هستند. جمعیت غیرمسلمان بحرین، بیشتر شامل مهاجران است. در کتاب (Britannica book of year, 2015) بر اساس آخرین آمار در سال ۲۰۱۵ م، جمعیت بحرین در حدود ۱۵۰۰۰۰۰ نفر گزارش شده است که از این میان تعداد ۳۵۰۰۰۰ نفر غیر بحرینی هستند. طبق قانون اساسی، این کشور دارای سه

قوه اصلی مقننه، مجریه و قضائیه است. قوه مقننه در یک مجلس ملی جلوه‌گر می‌شود که طبق قانون، اعضای آن انتخابی و انتصابی هستند. اولین انتخابات برای تشکیل مجلس ملی در سال ۱۹۷۳ برگزار و در هفتم دسامبر ۱۹۷۳ مجلس شروع به کار کرد. این مجلس متشکل از سی نماینده و چهارده وزیر و برخی گروه‌های مختلف اسلامی، کمونیستی، ملی‌گرایان، لیبرال‌ها، بعثی‌ها و تجار بود. اسلام‌گرایان با ۹ نماینده در اکثریت بودند و از ابتدای تشکیل مجلس نمایندگان با دولت و وزرا اختلاف داشتند. همچنین سیاست‌های استبدادی شیخ خلیفه رئیس دولت به این اختلافات دامن می‌زد. در سال ۱۹۷۵ به دنبال بالا گرفتن ناآرامی‌ها دولت بحرین و امیر این کشور قانونی به نام قانون امنیت ملی برای تصویب تقدیم مجلس کرد، ولی مجلس از تصویب آن امتناع کرد. قانون امنیت ملی به دولت و وزیر کشور اجازه می‌داد تا هر شخصی را با کمترین سوءظنی نسبت به اخلاق در امنیت ملی بازداشت و بدون محاکمه تا سه سال حبس کند. عدم تصویب این قانون منجر به انحلال مجلس توسط امیر بحرین شد. انحلال مجلس باعث شد تا گروه وسیعی از مردمی که تا دیروز نسبت به مسائل سیاسی کشور بی‌طرف و بی‌تفاوت بودند وارد عرصه سیاسی شده و به فعالیت سیاسی دست بزنند. با انحلال مجلس در سال ۱۹۷۵ میلادی، قدرت به صورت انحصاری در دست خاندان آل خلیفه باقی ماند و در سال ۱۹۹۲ مجموعه‌ای بنام مجلس مشورتی مرکب از ۳۰ نفر از افراد سرشناس بحرین که توسط امیر منصوب شده بودند جایگزین پارلمان در این کشور شد.

۴. زمان پخش

تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی به‌طور کلی و بر بحرین به‌طور اخص، از همان زمان شکل‌گیری انقلاب اسلامی آغاز شد. در واقع می‌توان گفت تأثیر انقلاب اسلامی با تولد خود انقلاب به وجود آمد. البته باید به این نکته اشاره کرد که پخش و سرایت یک پدیده، از مبدأ پخش به مقصد پخش ممکن است مدت‌ها به طول بینجامد و انقلاب اسلامی نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. البته علی‌رغم تأثیر مداوم انقلاب اسلامی بر کشورهای اسلامی، این تأثیرگذاری دارای فراز و نشیب بوده است. به این معنا که با سرعت و قدرت یکسانی اثرگذار نبوده است. (حسینی، برزگر، ۱۳۹۲: ۱۸۰)

تأثیر انقلاب اسلامی بر بحرین را می‌توان در چند دوره زمانی در نظر گرفت:

دوره اول؛ از آغاز پیروزی انقلاب اسلامی تا وقوع جنگ تحمیلی:

در این دوره، سرعت پخش انقلاب اسلامی در میان شیعیان بحرین در اوج قرار دارد؛ بنابراین، اتفاقاتی که در بحرین اتفاق افتاد این اثرگذاری را به خوبی نشان می‌دهند:

مردم بحرین‌ها با حمل پلاکارد تظاهرات عظیمی به حمایت و هم‌بستگی با انقلاب اسلامی ایران بر پا کردند. ملت مسلمان بحرین از اوایل نهضت، عملیات و تظاهرات بزرگ ملت مسلمان

ایران، علیه رژیم منحوس شاه را پیگیری می‌کردند و لحظه‌ها در انتظار دریافت اخبار جدید از اوضاع داخلی ایران به سر می‌بردند. اهمیت اخبار ایران به جایی رسید که در بحرین هرکسی فکر می‌کرد این اخبار در داخل بحرین جریان دارد. (محمدی، ۱۳۹۰: ۲۰۲-۲۰۱)

دوره دوم؛ آغاز جنگ تحمیلی تا پذیرش قطعنامه و پایان جنگ:

با بروز جنگ تحمیلی و تجاوز عراق به خاک ایران، بحرین به‌طور رسمی بی‌طرفی خود را اعلام کرد و مقامات بحرینی در اظهارات رسمی از ادامه جنگ ابراز نگرانی کرده و از دو کشور مسلمان خواستند که به جنگ خاتمه دهند. با پایان جنگ خلیج فارس در اواخر سال ۱۳۶۷ و شکست عراق و مشخص شدن ماهیت توسعه‌طلبی این رژیم، مجموعه کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس به گسترش روابط خود با ایران پرداختند. در این راستا، بهبود روابط ایران و بحرین نتایج ذیل را به همراه داشت که توانست پخش جابجایی را عملیاتی کند:

۱. تبعیدیان، طلاب و علمای شیعه بحرینی که در قم مشغول به تحصیل بودند امکان مراجعه به کشورشان را یافتند؛

۲. سالانه بین ۲۰ تا ۲۵ هزار از اتباع این کشور فرصت دیدار از جمهوری اسلامی را پیدا کردند؛

۳. مساجد و حسینیه‌های شیعیان زمینه‌های فعالیت بیشتری پیدا کردند؛

۴. ممنوعیت و محدودیت کتاب‌های شیعیان کمتر شده، ناشران ایرانی امکان مشارکت در نمایشگاه بین‌المللی بحرین را یافتند. (سیف افجه‌ای، ۱۳۸۱: ۲۱۳)

بنابراین، در این دوره قدرت و سرعت تأثیرگذاری انقلاب اسلامی پس از فروکشی نه چندان طولانی در طول جنگ، مجدداً به اوج رسید.

دوره سوم؛ صدور فتوای امام علیه سلمان رشدی:

به دنبال صدور فتوای ارتداد سلمان رشدی از سوی امام خمینی (ره) و استقبال مسلمانان جهان باعث شد تا بار دیگر نقش امام و پیام انقلاب اسلامی در کانون توجهات مسلمانان و خصوصاً شیعیان در بحرین قرار گیرد.

دوره چهارم؛ دوران سازندگی و اصلاحات:

اگر چه سیاست کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در بحث صدور انقلاب و حمایت از اهداف آرمانی و بلند انقلاب اسلامی همچون نفی ظلم و سلطه‌پذیری و حمایت از مسلمانان و مظلومان همواره در کلیت و رهبری نظام دنبال شده است، اما بعد از رحلت امام خمینی (ره) تاکنون شاهد روی کار آمدن دولت‌های متعددی بوده‌ایم که منحنی عملکرد آن‌ها در ارتباط با پیگیری اهداف اسلامی (به خصوص در زمینه صدور انقلاب) می‌تواند تابلویی از فراز و فرود منحنی تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای دیگر باشد.

در دوران سازندگی و اصلاحات، دولت‌مردان ایران در بیانات خود هرچه بیشتر به تنش‌زدایی روابط با شیوخ منطقه خلیج فارس پرداختند و عمدتاً تأکید کردند که سیاست صدور انقلاب به معنای مداخله در کشورهای دیگر نیست و خود را از این دخالت تبرئه کردند. (کاظمی، ۱۳۷۳: ۴۳) بنابراین، به نظر می‌رسد در این دوره سرعت اثرگذاری انقلاب اسلامی دچار کاهش شده است.

دوره پنجم؛ دوران ریاست جمهوری احمدی‌نژاد:

با روی کار آمدن آقای احمدی‌نژاد به خصوص در دوره دوم ریاست جمهوری ایشان که با تحولات تونس، مصر، لیبی و غیره همزمان شد (بیداری اسلامی)، ایشان ضمن استقبال از سقوط دولت‌های وابسته به غرب و انتقاد از برخی سران کشورها به دلیل اتخاذ موضع سکوت در مقابل مسئله فلسطین و حملات رژیم اشغالگر قدس به غزه و حمایت از قیام شیعیان در بحرین سعی کرد مجدداً تفکر صدور انقلاب را احیا کند؛ بنابراین، می‌توان ادعا کرد که در این دوره سرعت تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر شیعیان بحرین روبه افزایش بوده است.

دوره ششم؛ دوران ریاست جمهوری دکتر حسن روحانی:

با روی کار آمدن آقای حسن روحانی، یکی از اولویت‌های دولت ایشان، در عرصه بین‌الملل تلاش برای خاتمه دادن به پرونده هسته‌ای و به دنبال آن رفع تحریم‌های اقتصادی بود. هرچند بسیاری از کشورها نگران از به نتیجه رسیدن این توافق بودند، ولی با تلاش‌های مضاعفی که از سوی دستگاه دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران صورت گرفت، نتایج مطلوب حاصل شد. حوادث مهمی که در طی دو سال اخیر به وقوع پیوست و اوضاع منطقه خلیج فارس را دچار تنش و پیچیدگی زیادی کرد:

۱. ظاهر شدن گروه‌های تکفیری و تروریستی مانند داعش، جبهه النصره و غیره و حمایت برخی کشورهای غربی و سران کشورهای منطقه از آن‌ها؛
۲. هجوم نظامی عربستان به یمن و همراهی کردن برخی از کشورهای عربی در برخی از مقاطع زمانی؛

۳. اعدام روحانی مبارز، شیخ نمر باقر النمر، توسط رژیم آل سعود؛

۴. تلاش غرب و برخی کشورهای منطقه برای جایگزینی ایران به جای رژیم صهیونیستی به عنوان دشمن درجه اول اعراب (ایران‌هراسی و شیعه‌هراسی).

به نظر می‌رسد آقای روحانی در طی این سه سال به دنبال تلطیف روابط با بسیاری از کشورهای منطقه بر اساس حسن‌هم‌جواری است و به همین دلیل مطالب چندانی درباره صدور انقلاب مطرح نشد؛ بنابراین، می‌توان ادعا کرد که در این دوره سرعت تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر شیعیان بحرین تا حدودی دچار کاهش شده است.

۵. موضوع پخش

انقلاب اسلامی ایران اولین جنبش و تحول انقلابی است که بر مبنای ایدئولوژی اسلامی شکل گرفت و به پیروزی رسید. این در حالی است که انقلاب در دوران حاکمیت سکولاریسم و عصر پایان ایدئولوژی به وقوع پیوست که نقشی برای دین و ایدئولوژی در تحولات سیاسی در نظر گرفته نمی‌شد. (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۹: ۱۷)

به هر تقدیر «اسلام سیاسی» و قدرت ایدئولوژی پیامی بود که انقلاب اسلامی برای کشورهای منطقه و جهان ارائه کرد.

۶. راه‌ها و مسیرهای پخش انقلاب اسلامی ایران در بحرین

منظور از راه‌ها و مسیرهای پخش، مجاری است که از طریق آن‌ها امکان سرایت یک پدیده از مبدأ پخش به مقصد پخش فراهم می‌شود. در موضوع مربوط به مسیرهای پخش، حداقلی از افراد لازم‌اند که رفتاری را انجام دهند تا پس از آن، جریان اشاعه، خودبه‌خود مانند توده برفی که به بهمین تبدیل می‌شود ادامه یابد. (رفیع‌پور، ۱۳۸۶: ۸۸)

با توجه به اینکه ایران و بحرین دارای مشترکات، دینی، مذهبی و تا حدودی زبانی هستند؛ بنابراین، انقلاب ایران تأثیرات زود هنگامی بر بحرین داشته است و این بازتاب از سه طریق پخش جابجایی، سلسله مراتبی و سرایتی صورت پذیرفته است.

یک: تأثیر انقلاب اسلامی از طریق پخش جابجایی

دو کشور ایران و بحرین علاوه بر موقعیت استراتژیک آن‌ها در منطقه خلیج فارس، از لحاظ دینی، مذهبی و فرهنگی نیز مشترکاتی با یکدیگر دارند و این مؤلفه‌ها این ارتباطات را آسان کرده است. همچنین، نهادها و مجاری دیگری لازم است که کار پخش را انجام دهند؛ بنابراین، ابزارها، افراد و نهادهایی به‌طور طبیعی یا ارادی در این رابطه عامل تسری و شیوع اندیشه واقع خواهد شد. (حشمت‌زاده، ۱۳۸۱: ۹۶-۹۴) در این راستا سفارتخانه‌ها یا رایزنی‌های فرهنگی و نیز نهادهایی مانند حوزه‌های علمیه، صداوسیما، انجمن دانشجویان خارج از کشور، مجمع جهانی تقریب مذاهب، تحصیل طلاب بحرینی در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های ایران، مراسم ارتحال امام، روز قدس یا ترجمه کتاب‌های امام خمینی (ره)، علی شریعتی، شهید مطهری و علامه طباطبایی که امکان انتقال پیام‌ها را فراهم می‌کنند از جمله مسیرها و کانون‌های پخش انقلاب اسلامی هستند. (همان: ۶۴-۶۳)

دو: انتقال پیام انقلاب اسلامی از طریق پخش سلسله مراتبی

انقلاب اسلامی از راه‌های مختلفی می‌تواند بر سایر جوامع تأثیرگذار باشد. از جمله: ارائه یک مدل و الگوی مناسب از توسعه و پیشرفت تکامل و اخلاقیات صحیح اسلامی برای جهان. (رمضانی، ۱۳۸۸: ۶۹)

وقوع یک انقلاب در سرزمینی با موقعیت استراتژیک بالا دارای بیش‌ترین بازتاب‌هاست؛ بنابراین، قدرت تأثیرگذار (ابرقدرت فرهنگی) ایران در این راستا واجد اهمیت است. البته ایران می‌کوشد تا تأثیرگذاری بر نخبه‌های فرهنگی، سیاسی و مذهبی و جذب آن‌ها به انقلاب، روند اشاعه فرهنگی را به گونه سلسله مراتبی محقق سازد به‌طور مثال، ارادت شهید آیت‌الله محمدباقر صدر به مرجعیت امام خمینی (ره) طبعاً به پیروان آیت‌الله صدر در عراق و لبنان نیز سرایت کرده و بیانگر «پخش سلسله مراتبی» است. (برزگر، ۱۳۸۲: ۶۷) همچنین با نگاه شگرف به نامه شگفت‌آور امام (ره) به گورباچف، می‌توان آن را ناشی از تلاش برای تأثیرگذاری بر نخبگان سیاسی و نشان دان اسلام به‌مثابه راه‌حلی برای مشکلات بشریت دانست. نکته قابل مطرح این است که در پخش سلسله مراتبی انقلاب ایران، برخی کشورها به صورت پیش‌آهنگ در باب تأثیرگذاری مطرح می‌شوند. (برزگر، ۱۳۸۲: ۶۷)

سه: انتقال پیام انقلاب اسلامی از طریق پخش سرایتی و اثر همسایگی

یکی از مباحث پخش سرایتی، تسری موضوعات پخش به نزدیک‌ترین اقشار، افراد و مناطقی است که در مجاورت تغییر و نوآوری قرار دارند با توجه به مجاورت دو کشور ایران و بحرین و وجود تجانس فرهنگی و مذهبی و سایر مشترکات انتظار می‌رفت که بر اثر همسایگی، بحرین اولین کشوری باشد که در معرض تندباد تحولات فرهنگی ایران قرار گیرد و به طریق پخش سرایتی، انقلاب به آنجا تسری پیدا کند. (همان: ۶۴) در پخش سرایتی «فاصله» فاکتور مهمی تلقی می‌شود و هرچه میزان فاصله کمتر باشد، تأثیرگذاری بیشتر است. ایران به عنوان مبدأ پخش و بحرین به عنوان مقصد پخش این فرصت را ایجاد کرد تا انقلاب اسلامی به سهولت در میان شیعیان بحرین گسترش یابد.

قدرت نرم ایران در اسلام، فرهنگ، تاریخ، تمدن، زبان فارسی، ارزش‌های مردم‌سالارانه، مشارکت سیاسی و اجتماعی مردم و مواردی از این دست ریشه دارد. جمهوری اسلامی ایران با داشتن بیش از هفتاد و پنج میلیون نفر مسلمان (۹۸ درصد) یکی از کشورهای بزرگ، پرجمعیت و تأثیرگذار اسلامی است.

قدرت نرم، ویژگی‌هایی دارد که آن را از سایر انواع قدرت متمایز می‌سازد. این خصوصیات عبارت‌اند از:

۱. قدرت نرم یک نوع رابطه است و بر نوعی از ذهنیت تکیه دارد و برخلاف قدرت سخت که مبتنی بر عینیت‌هاست؛ باورها، اعتقادات، مشروعیت و اعتبار دارنده قدرت نرم در اطاعت از او تأثیر زیادی دارد؛

۲. قدرت سخت و نرم هر دو به دنبال متقاعد کردن رقیب هستند، اما این کار در قدرت نرم متکی بر قدرت اقناع و جاذبه است. (ولی پور زرومی، ۱۳۸۳: ۳۷)

یکی از منابع قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران که بر محمل آن ارزش‌ها و پیام‌های انقلاب اسلامی به دیگر کشورهای مسلمان قابل انتقال است، ایدئولوژی مشترک اسلامی است که عامل وحدت‌بخش همه مسلمانان جهان است. صدور ارزش‌های در یک انقلاب، از اهداف عمده آن انقلاب تلقی می‌شود. طریق انتقال ارزش‌ها به کشورهای دیگر، از جمله کشورهای مسلمان آگاهی بخشیدن به آن‌ها با استفاده از رسانه‌های جمعی مانند صداوسیما، مطبوعات، کتاب، سینما و نهادهای تبلیغی مانند حوزه‌ها و سازمان تبلیغات اسلامی و سایر دستگاه‌های رسمی مانند وزارت ارشاد اسلامی و وزارت امور خارجه است. (جمال‌زاده، ۱۳۹۱: ۶۷)

دبیر کل جمعیت الوفاق اسلامی بحرین، شیخ علی سلمان، ضمن تجلیل از انقلاب اسلامی ایران و اشاره به قدرت نرم انقلاب ایران در این خصوص می‌گوید: «انقلاب مردم ایران در سال ۱۹۷۹ یکی از بزرگترین انقلاب‌ها قبل از سال ۲۰۱۱ میلادی محسوب می‌شود. این انقلاب در مقایسه تعداد شرکت کنندگان یکی از بزرگترین انقلاب‌هاست. در تهران شش میلیون نفر از امام راحل (ره) استقبال کردند و این درحالی بود که جمعیت ایران ۳۵ میلیون نفر بود، ولی در انقلاب مصر به‌رغم وجود ۸۰ میلیون نفر در بهترین تخمین‌ها سه میلیون نفر حضور داشتند.» (نجفی، بلندیان، ۱۳۹۲: ۱۹۵)

تجربه اسلام سیاسی در ایران و تشکیل حکومت بر اساس آموزه‌های اسلامی و دینی به عنوان یک الگو برای فعالان سیاسی در جوامع اسلامی که از محافظه‌کاری رنج می‌بردند مطرح شد که در کشور بحرین این تجربه با استقبال زیادی مواجه شد. (محمدی، ۱۳۸۴: ۵۶)

۷. موانع پخش

منظور از موانع پخش، آن دسته از عوامل هستند که مانع از سرایت یک پدیده از مبدأ پخش به مقصد پخش می‌شوند یا اینکه سرایت آن پدیده را با مشکل مواجه می‌سازد. بحرین به عنوان مقصد پخش انقلاب اسلامی، مرکب از یک محیط پذیرا و یک محیط ناپذیرا است. به دلیل آنکه بافت مذهبی بحرین مبتنی بر اکثریت شیعه و اقلیت سنی است و حاکمیت آن نیز بیشتر از اهل سنت بوده که بیش‌ترین تعارض را با تشیع دارد؛ بنابراین، می‌توان ادعا کرد که محیط بحرین از یک حیث یک محیط ناپذیرا، به خصوص در حوزه‌های دولت و حکومت است، اما در عرضه توده مردم، دارای اکثریت شیعی است؛ بنابراین، در حوزه شیعی محیط از درصد پذیرش بالایی

برخوردار است. در بحث تئوریزه کردن تأثیر انقلاب اسلامی بر شیعیان بحرین در قالب نظریه بخش، مهم‌ترین مسئله بررسی موانع بخش است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

- وقوع انقلاب اسلامی و نگرانی و ترس از اعاده حاکمیت ایران بر بحرین
- خطر گسترش حرکت انقلابی شیعی ایران به این کشور
- بیان مسئله اختلاف انگیز بین مذاهب شیعی و سنی
- دخالت نظامی عربستان در بحرین به دنبال قیام شیعیان این کشور
- نداشتن مرز خاکی مشترک ایران با بحرین؛ این عامل نیز می‌تواند باعث کاهش سرعت بخش همسایگی شود.

نتیجه‌گیری

به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷، کشور ایران و انقلاب اسلامی با گفتمانی نظیر احیای اسلام سیاسی به عنوان یک مکتب جامع، هویت خواهی و قدرت‌جویی مسلمانان در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی، حمایت از مستضعفان سراسر و حمایت از جنبش‌های آزادی‌بخش، به عنوان مرکز بخش در منطقه شناخته شد و قدرت تأثیر آن چنان قوی بود که کسانی که علاقه‌مند به انقلاب اسلامی نبودند تحت تأثیر آن قرار گرفتند. فرایند تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر شیعیان در بحرین، دائمی است یعنی این فرایند با پیروزی انقلاب اسلامی شروع شده و همچنان ادامه دارد. البته این به معنای مستمر بودن این فرایند از لحاظ سرعت و شدت آن نیست، بلکه در این دوران سرعت این تأثیرگذاری شاهد فراز و نشیب‌هایی نیز بوده است. انقلاب اسلامی ایران به عنوان کانون بخش، دارای هویت و اصالت خاصی است. از طرفی با مقصد بخش (بحرین) که یک کشور اسلامی است، مشترکات دینی، مذهبی، فرهنگی و تا حدودی زبانی دارد؛ بنابراین، شاهد تأثیرپذیری جنبش شیعیان بحرین از انقلاب اسلامی ایران بوده‌ایم. هر چند که در طول این دوره موانعی باعث کاهش سرعت و شدت آن شده‌اند. کشور بحرین در موقعیت مناسبی در خلیج فارس قرار دارد و از سوی دیگر شرایط حاکم بر این کشور، آن را به یک محیط پذیرا برای انقلاب اسلامی تبدیل کرده است. شرکت در مراسم راهپیمایی برائت از مشرکین در مراسم حج، اجازه ورود اتباع شیعه بحرین به ایران برای تحصیل در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها، راه‌اندازی و حمایت از دفتر جبهه آزادی‌بخش بحرین و دیگر گروه‌ها و احزاب مانند جمعیت الوفاق بحرین، برگزاری مراسم سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، توجه ویژه به مساجد و حسینیه‌ها و غیره می‌توانند مسیرهای تأثیرگذار انقلاب اسلامی ایران بر جنبش شیعیان در بحرین باشد. نتیجه تحقیق حاضر نشانگر این است که انقلاب اسلامی توانسته بر شیعیان در بحرین تأثیر بگذارد و مفهوم ارزش‌هایی چون تلاش برای آزادی، مبارزه با استکبار، همدردی با مستضعفین را به ملت

بحرین و به خصوص شیعیان بیاموزد. انقلاب اسلامی توانسته است یک نوع بیداری اسلامی را در میان کشورهای منطقه و از جمله بحرین ایجاد کند و آن‌ها را به خودباوری و انسجام برساند. حضور فعالانه و مستمر آن‌ها در فعالیت‌های سیاسی و تشکیلاتی، نقش علما، روحانیون و رهبران شیعی، توجه به مساجد به عنوان پایگاه‌های اصلی قیام، ترویج فرهنگ شهادت‌طلبی، توجه به نقش سیاسی زنان و غیره از جمله تأثیرات انقلاب اسلامی بر شیعیان بحرین است. در حال حاضر چنانچه گفتمان فرهنگی اسلامی در شرایط امروزی جهان حفظ شود می‌توان شاهد تأثیرات انقلاب اسلامی ایران در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بود.

کتاب‌نامه

الف - کتاب

۱. امرایی، حمزه، (۱۳۸۳)، انقلاب اسلامی و جنبش‌های معاصر، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول.
۲. اخوان کاظمی، بهرام، (۱۳۷۳)، مروری بر روابط ایران و عربستان در دهه خیر، قم: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
۳. دهقانی فیروزآبادی، سید جلال، (۱۳۸۹)، الگوهای صدور انقلاب در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول.
۴. حشمت زاده، محمدباقر، (۱۳۸۸)، تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای اسلامی، تهران: سازمان انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ چهارم.
۵. سیف افجه‌ای، معصومه، (۱۳۸۱)، کتاب سبز بحرین، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول.
۶. شکویی، حسین، (۱۳۷۷)، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، تهران: انتشارات گیتا شناسی، چاپ نهم.
۷. شکویی، حسین، (۱۳۶۴)، «جغرافیای کاربردی و مکتب‌های جغرافیایی»، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۱۱-۱۱۲.
۸. محمدی، منوچهر، ۱۳۹۰، بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ چهارم.
۹. محمدی، منوچهر، (۱۳۸۴)، انقلاب اسلامی زمینه‌ها و پیامدها، تهران: نشر معارف، چاپ چهارم.
۱۰. مطهری، مرتضی، (۱۳۵۹)، پیرامون انقلاب اسلامی، تهران: انتشارات صدرا، چاپ اول.
۱۱. رفیع‌پور، فرامرز، (۱۳۷۶)، توسعه و تضاد، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ چهارم.

۱۲. فولر، گراهام، (۱۳۷۳)، قبله عالم ژئوپلیتیک ایران، ترجمه عباس مخیر، تهران: نشر مرکز، چاپ اول.
۱۳. ولی پور زرومی، سید حسن، (۱۳۸۳)، گفتمان امنیت ملی در جمهوری اسلامی ایران، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، چاپ اول.

ب- مقالات

۱۴. امیردهی، علی، (۱۳۹۰)، «سرزمین های جهان اسلام: بحرین سرزمین مروارید»، مجله اندیشه تقریب، تهران، مجمع تقریب مذاهب اسلامی، شماره ۲۷، ۱۵۸.
۱۵. برزگر، ابراهیم، (۱۳۸۲)، «نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی»، مجله پژوهش حقوق و سیاست، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی، سال پنجم، شماره ۸، ۴۷، ۴۶، ۴۲.
۱۶. برزگر، ابراهیم، (۱۳۸۱)، «نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی»، مجله پژوهش حقوق و سیاست، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی، شماره پنجم، ۳۹.
۱۷. برزگر، ابراهیم، حسینی، محمدصادق، (۱۳۹۲)، «نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر عربستان سعودی»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، قم: دانشگاه معارف اسلامی، شماره ۳۳، ۱۸۰.
۱۸. جمالزاده، ناصر، (۱۳۹۱)، «قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران و نظریه صدور فرهنگی انقلاب»، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، همدان: دانشگاه بوعلی سینا، سال اول، شماره ۴، ۶۷.
۱۹. رضانی، روح الله، (۱۳۸۸)، «صدور انقلاب ایران: سیاستها، اهداف و وسایل»، در جان ال اسپوزتیو، انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ترجمه محسن مدیر شانه چی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، چاپ سوم.
۲۰. شیروودی، مرتضی، (۱۳۸۸)، «انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی (تأثیرگذاری و نمونه‌ها)»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، تهران: دانشگاه معارف اسلامی، سال پنجم، شماره ۳۴، ۱۶.
۲۱. نجفی، محمدصادق، بلندیان، غلامحسین، (۱۳۹۲)، «تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر شکل‌گیری بیداری اسلامی در کشور بحرین»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، قم: دانشگاه معارف اسلامی، شماره ۳۳، ۱۹۵.

ج - انگلیسی

22. palloni, Alberto 2007, "*Theories and Models of Diffusion in sociology*", center for Demography and Ecology University of Whsconsin, usa.

23. Haggett Peter, 1972, *Geography: A Modern Synthesis*, New York: Harper

